

Hartsø blev ødelagt af afvanding og forurening

Den sønderjyske ornitolog Fritz O. Behrends beskrev for år tilbage det nationalt enestående rige fugleliv, der engang fandtes i Hartsø. Her er et fyldigt uddrag af den beretning, som Behrends nedfældede i Kegnæs-bogen i 1965:

»Et sted af ganske særlig interesse er Hartsø. Her kan man vente at træffe fugle lidt ud over det almindelige. Fugle, der er knyttet til så specielle natur- og terrænforhold som rørsump, sø og eng – en landskabstype, der bliver sjældnere og sjældnere i vore dage, takket være kultiveringsbestræbelserne, der udfoldes alle vegne.(...)

Jeg besøgte Hartsø første gang den 15. juni 1935. Stagende rundt i en pram på søen gjorde jeg mange interessante iagttagelser: De små elegante sortterne – en mågefugl, der fortrinsvis jager insekter i

luften – havde en ret anseelig koloni, hvor der var reder med æg. Nogle af disse flød direkte på vandet.

Også af fjordternen sås en rede i søen; den indeholdt allerede store unger. De gamle fugle var meget vrede over min nærværelse.

Ænderne var naturligvis ret talrige. Grænderne var langt de almindeligste. Men der var også skeænder – nogle smukke hanner, et par atlingænder og et par pibeænder. Af lappedykkere sås både den toppede og et par af den lille lappedykker – en fremragende dykker, der kun med hovedet oven vande gav en pudsigt fløjtekoncert til bedste, da jeg befandt mig i nærheden.

Blishønsene var selvsagt også til stede, ligesom dens mere skjult levende slægtning, vandriksen, hvis uarticulerede stemme høretes fra rørtykkningen.

Foruden de almindeligt forekommende

rør- og sivsangere samt rørsurve høretes den sjældne drosselrørsangers kraftige og gennemtrængende sang.

På de tilstødende enge var viberne og rødbenene meget ængstelige for deres unger. Her var også gul vipstjert, engpiber og en enkelt bynkefugl. Altimens gav dobbeltbekkasinerne opvisning; i alt sås fem tumle sig i parringsflugten oppe i luften og frembringe den karakteristiske brægende lyd, en lyd, der frembringes ved, at fuglene med udsprede halefjer styrter sig nedad.

På en gård nær søen, Skovgård, havde et storkepar rede.(...)

Det er selvfølgelig umuligt ved et enkelt besøg at komme til klarhed over alle de fuglearter, som hører hjemme i Hartsø. Således skal den sjældne dværgmåge også være fundet ynglende her samme år af opsynsmanden, Johannes Nielsen; og det følgende år

Hartsø

Delvis udtørret og stærkt forurenet sø på halvøen Kegnæs på Als. Oprindeligt bestod søen af ca. 50 hektar vandflade og rørskov, men i dag pumper arealet ned til få hektar hver sommer. Meget rigt fugleliv i 1930'erne med flere særdeles sjældne fuglearter efter en periode, hvor søen havde været tomt.

Vandstandssænkning efter Statens Jordlovsudvalgs opkøb af ejendommen i 1937 reducerede det oprindelige søareal ganske betragteligt, og de sjældne fugle forsvandt.

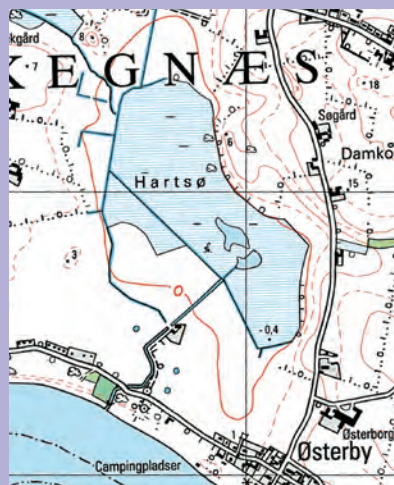
Projekt til total afvanding og kultivering fremlagt i efteråret 1961, men aldrig realitetsbehandlet. Forsøg på oprettelse af pumpelag i 1975 afvist.

Fredningssag rejst i 1968 med fredningspåstand i 1983, men opgivet i 2001.

Kortene er fra 1877, 1922 og 1992.

Sønderborg kommune.

Koordinater: 6080695, 558717.

Stor og mægtig tronede den hollandske pumpe- og kornmølle over udløbet fra Hartsø i mere end 100 år. I dag er alle spor efter møllen fjernet, hvorimod møllerens bolig og lade står gennemrestaurerede som fritidsbolig ved kanalen. Billedet er taget omkring 1930. Foto: udlånt af Lokalthistorisk Forening for Kegnæs Sogn.

talte dværgmågekolonien henimod 10 fugle her.

Også rørdrummen, der var forsvundet efter den strenge vinter 1923-24, der gav hele bestanden på Als et knæk, var vendt tilbage.

Århundredets stormflod i 1872 overskyllede store arealer på Kegnæs, og den gjorde det nødvendigt at forstærke strandvoldene mod havet med en regulær dæmning. Den banede vejen for at sænke vandspejlet yderligere. På det gamle møllestuehus fra 1829 markerer messingskiltet stormflodens hærgen med påskriften »Vandhøjde den 13. november 1872«.

Da jeg to år senere (15. juni 1937) atter besøgte søen, var jeg så heldig at støde på to rørdrummer, der stod ved »Tørvebækken«, åbenbart fouragerende. Og vistnok samme år havde Johannes Nielsen set ikke mindre end otte rørdrummer på et mindre område i rørene, antagelig en familie.«

Hvad er der så tilbage i dag? Ikke meget. Fuglene er flygtet, fordi vandet blev pumpet væk, mens forureningen kvalte det rige planteliv.

Nutidens Hartsø er kun en skygge af den naturperle, der fandtes på Kegnæs op til midten af det 20. århundrede. Sortterner og dværgmåger er forlængst borte, ikke bare fra Hartsø, men fra det meste af landet i øvrigt.

Pumpemølle i 270 år

Oprindeligt havde sydkysten af halvøen Kegnæs karakter af en åben, lavvandet havbugt ved Østerby ud til Østersøen.

Over nogle århundreder blev bugten gradvis afsnøret fra havet af en vandrende sandtange som resultat af kystudligningen. Havbugten blev til en strandlagune, der derefter ændrede karakter til en lavvandet ferskvandssø.

Boldværket mod havet blev forstærket med et dige i 1741. Samme år blev

der bygget en primitiv pumpemølle til at sænke vandstanden i søen. Bønderne har sikkert gerne villet have lidt mindre vand på deres enge omkring søen, ikke mindst oppe i det nordvestlige hjørne.

I 1812 blev der opført en stor hollandsk pumpemølle. Bygmesteren var den i datiden kendte møllebygger Lorens Claussen fra Dybbøl. »Sømmøllen«, som Hartsø Mølle også kaldtes, blev anlagt 200 meter fra Østerby Strand, men nu med den dobbelte funktion at pumpe ferskvandet ud og male bøndernes korn til mel.

Imidlertid var det økonomisk trange tider, ikke bare for kongeriget der gik statsbankerot i 1813, men også for møllebygger Claussen. Han endte med at gå konkurs, og ved en tvangsauktion blev Hartsø Mølle overtaget af møllerenken Helena Kopperholdt fra Åbenrå. Med i købet fik den nye ejer koncession på at udtørre Hartsø, der dengang blev beskrevet som en ca. 44 hektar stor, vandfyldt sænkning, der var ejet af kronen.

Møllerenken lod møllen drive ved forpagtere, og da katastrofen indtraf 30. april 1828, hed forpagteren Christen Duus.

Den i dag så sjældne sortterne yngede i større antal i Hartsø, da den unge ornitolog F.O. Behrends stagede rundt i sin pram i sommeren 1935. Reden på billedet var anbragt flydende på vandet mellem andemad og tagrør. Foto: F.O. Behrends, 25. juni 1935.

Masser af fladvand var det helt særlige ved Hartsø, men nok så vigtigt har det været, at søen i en periode var helt tømt for vand og dermed også for fisk. Det har været til stor fordel for både sorterter og dværgmåger, der lever af de samme insekter som fiskene. Billedet viser udsigten over Hartsø mod gårdene oppe i Damkobbøl. Foto: F.O. Behrends, 5. juni 1941.

Det var sidst på dagen, og den 44-årige Christen var i marken. Pludselig opdagede han, at der var noget helt galt med møllen. Der var udbrudt brand.

Straks ilede han hjem, men alle husene stod i flammer, så der var intet at gøre. Ingen personer kom dog noget til, men Duus og konen samt deres seks børn måtte magtesløse se til, mens familien blev »forsat fra velstand til den bitterste armod« af den buldrende brand. Sådan stod der i *Sonderburger Wochenblatte* nogle uger senere.

Møllen blev dog genopbygget snart efter, og inden længe var mølleriforpagter Duus atter en velhavende mand. Han endte med at nå at købe møllen, inden han døde i 1831. Enken drev mølleriet videre i uskiftet bo frem til 1840, hvor den ældste søn Hans overtog ejendommen i et arveforlig med sin mor og sine søskende.

Pumpepligt

Århundredets stormflod i november 1872 overskyllede store arealer på Kegnæs, og efter denne tragedie forstærkedes strandvolden med en regulær havdæmning med sluse. Det

gav mulighed for at sænke vandspejlet yderligere.

I begyndelsen af 1900-tallet blev Hartsø-ejendommen købt på tvangsauktion af 15 landmænd i fællesskab. Det var dog møllen, de ønskede at få kontrol med, så der kunne pumpes mere vand ud af søen. Møllen fik nye vinger og ny aksel, og der blev installeret en motor til at hjælpe med udpumpningen.

Ved sammenligne de gamle kort kan man konstatere, at der i perioden mellem 1877 og 1922 er foreta-

Midt i 1950'erne havde man ved års energisk pumpning efterhånden sænket vandstanden så meget, at store rørskove havde bredt sig ud over Hartsø. Forureningen har også bidraget med en gødskningsseffekt på grund af de mange næringsstoffer i spildevandet. Billedet er fra 1954 og taget fra Damkobbøl mod vest. Foto: F.O. Behrends, 1. august 1954.

get visse vandløbsarbejder for at forbedre afløbsforholdene. Det fremgår af 1922-kortet, at der bl.a. er gravet en ekstra udløbskanal frem til pumpeøllen. Den ses som en snorlige kanal, der forløber i retningen NV-SØ i bunden af søen. Formålet kan der ikke herske tvivl om – vandstanden skulle sænkes yderligere.

Men da ejendommen gav underskud, mistede bønderne lysten til at drive den, og Hartsø blev solgt i 1919 til to hestehandlere, Dahl og Petersen. Ved denne lejlighed indførtes de bestemmelser, der gennem næsten hundrede års rigoristisk håndhævelse skulle komme til at ødelægge søens rige natur.

Hestehandlerne købte ejendommen med en tinglyst servitut af 20. februar 1919, der pålægger sømatriklens ejer at pumpe så kraftigt, at Hartsø vandflade aldrig vil dække mere end maksimalt 12 hektar i sommertiden fra 1. maj til 1. oktober.

Denne bestemmelse blev årsag til utallige lokale stridigheder, og i sidste ende blev det den, der fik den rige natur til at forsvinde. Ironisk nok endte det med, at staten, dvs. skattemynderne, kom til at finansiere den effektivisering af pumpningen, som kun de omkringboende bønder fik nytte af.

Men tilbage i 1923 var det hestehandlernes tur til at give op. Penge havde de ingen af til at sætte møllen i stand for, og der var heller ikke midler at købe brændstof for til den motor-

Fritz Otto Behrends (1919-1999) var selfmade ornitolog med en livslang kærlighed til fuglelivet, ikke mindst i Sønderjylland. Han var samtidig en stærk kritiker af de lyssky personer, der agerede i kredsen af fuglevenner, hvor de misbrugte oplysninger om sjældne fugleforekomster til ulovlig indsamling af æg. Som feltornitolog var Behrends utroligt entusiastisk og en meget karismatisk inspirator for en hel generation af fuglevenner på Als. Han forsøgte sig også med flere videnskabelige afhandlinger, men ikke alle hans teorier slog an. Det er Behrends til venstre med stok og kasket. Foto: udlånt af Anne Christine Behrends.

pumpe, de 15 landmænd havde installeret. Møllen stod stille, mens vandet steg og steg, hvorefter ejendommen kom på tvangsauktion.

Søen tømmes

Hartsø blev derefter købt af to sagførere, Blum og Alexandersen. De forsøgte at udtørre søen helt, og faktisk lykkedes det, men i sommeren 1931 ramte en mindre katastrofe søen.

Under helt ekstreme nedbørsvilkår brød dæmningerne omkring pumpekanalen sammen, så pumpevandet strømmede ud over alle grænser. Efter flere døgn uafbrudt nedbør var den gamle sø genoprettet i løbet af få døgn.

Det var en usædvanlig kraftig regnstorm, der hærgede de sydlige

egne i dagene 8.-9. juli. Ifølge Meteorologisk Årbog 1931 faldt der 161 mm regn ved Kegnæs Fyr i juli måned. Problemerne opstod, fordi næsten alt dette regnvand kom ned i løbet af et døgn. På Ærø satte nedbøren rekord for »største 24 timers nedbør« med 169 mm.

Da de to sagførere heller ikke havde haft held med at få den tørlagte Hartsø til at give overskud, besluttede de at lade sø være sø. For at få det bedste ud af situationen omdannede de søen til en fiskedam og fyldte den derefter op med karper.

I 1936 døde Alexandersen, og i hans efterladte testamente blev Hartsøs videre skæbne afgjort. Ejendommen skulle overdrages til den tyske borgerforening i Sønderborg.

Foreningen var imidlertid ikke inte-

resseret, så man kontaktede en lokal landmand på Kegnæs, gårdejer Peter Wolf, med et tilbud til landmændene omkring søen. De kunne købe ejendommen tilbage, til en passende pris. Imidlertid var der ingen, der skulle nyde noget af det, men man sendte tilbuddet videre til Statens Jordlovsudvalg.

Staten køber broderparten

Efter Første Verdenskrig havde Landbrugsministeriet oprettet Statens Jordlovsudvalg, der bl.a. fik som en væsentlig opgave at skaffe jord til husmandsbrug. Det blev Hartsøs skæbne.

For at bringe orden i sagerne og bilægge de lokale stridigheder om vandstandsforholdene – men officielt også med henblik på tørlægning og udstykning – opkøbte jordlovsudvalget i 1937 matr. nr. 22 af Sønderby Ejerlav i Kegnæs Sogn. Det er denne matrikel, der omfatter hele det oprindelige søareal på 44,5 hektar.

Prisen siges at have været 17.000 kr. (533.385 kr. i 2011-pris), hvilket svarede til ejendomsvurderingen.

Ifølge datidens kort udgjorde den åbne vandflade stadig ca. 30 hektar, i hvert fald en del af året, men med staten som ejer var der ikke længere nogen slinger i valsen. Formålet med servitutten fra 1919 var at holde vandstanden i søen nede i sommerhalvåret, så enge og marker i omdrift kunne dyrkes uden at drukne i vand. Det blev nu en realitet.

Foregik udpumpningen ikke til tiden eller blev den udført med et utilfredsstillende resultat, var de 11 øvrige lodsejere rundt om søen påtaleberettigede. Der var ikke tale om at oprette et pumpelag, men udelukkende om en forpligtelse – og udgift – for ejeren, dvs. staten. Fra 1937 fik de øvrige lodsejere ganske gratis afdrænet deres randarealer.

Efter opkøbet installerede Jordlovsudvalget en elektrisk pumpe, som afløste både den mere end 100 år gamle hollandske vindmølle fra omkring 1828 og hjælpemotoren fra begyndelsen af århundredet. Om den nye pumpe medførte en mere effektiv

Udløbet fra Hartsø sender det brunfarvede vand ud i havstokken ved Østerby Camping gennem kraftige cementrør med højvandsklap. For år tilbage opstod der en konflikt med campingpladsen på grund af vandet, der blev betragtet som ulækkert, selvom det stort set var uden problemer. Ifølge kommunens analyser er coli-tallene acceptable, men det var nok især den brune farve på badevandet, man protesterede imod. Nu pumpes der kun om natten i tidsrummet 22:00 til 04:00, så havet når at slette alle spor af det brunfarvede pumpevand, før campinggæsterne vågner og går til stranden.

udpumpning vides ikke, men det er sandsynligt. Pumpningen har i hvert fald været mere stabil.

Vi kender hverken vindmøllens videre skæbne eller detaljerne omkring møllerivirksomhedens ophør. Mens møllebygningen i dag er forsvundet, eksisterer det oprindelige stuehus fra 1829 stadig. Bygningen er omdannet til privat gennemrestaureret feriebolig.

Det officielle formål med statens opkøb af Hartsø blev aldrig realiseret.

Søen blev ikke udstykket som husmandsbrug. Det har der været flere grunde til, men en af de mere seriøse har nok været, at den tørlagte søbund ville komme til at ligge flere meter lavere end havet bag dæmningen 200 meter længere mod syd.

En mere farverig forklaring fortælles lokalt. Den handler om kontorlederen hos Statens Jordlovsudvalg i Tønder, som formelt ejede arealet. Kontorlederen var lidenskabelig jæger, og han satte stor pris på at den gode andejagt i Hartsø. Hvert år til sæsonstart omkring 1. august mødte han op, og angiveligt havde han også fået indrettet sin egen lejlighed i det gamle stuehus til møllen.

Så længe kontorchefen levede, havde det derfor ingen hast med at ændre tingenes tilstand. Da han døde i 1955, var husmandsbevægelsen hurtigt på retur, så staten havde ikke længere nogen interesse i at tørlægge søen. Men det var der andre, der havde.

De sidste forsøg

I den varme sommer 1959 udtørrede søen fuldstændigt, og i 1961 gjorde de lokale bønder et sidste forsøg på at få kultiveret søen på statens regning.

Et lodsejerudvalg, der repræsenterede ejere af arealer i og omkring Hartsø, indsendte et andragende til Statens Landvindingsudvalg i efteråret 1961, hvori man anmodede om statsstøtte til »et projekt til en rationel kunstig afvanding af søarealet med randarealer, i alt 139 hektar«.

Sådan står det beskrevet i Statens Landvindingsudvalgs fortegnelse over nye sager fra andet halvår af 1961. De præcise detaljer i sagen kendes ikke, men der kom aldrig gang i en egentlig sagsbehandling af ansøgningen. Noget tyder dog på, at det lykkedes at få effektiviseret udpumpningen, så

vandstanden faldt yderligere.

Næste gang Hartsø nævnes i landvindingsudvalgets journal er i sommeren 1973 på en liste over sager, der er »henlagt i arkiv«. Som led i en generel oprydning tre år efter at selve landvindingsloven var ophævet, blev de uopfyldte sager arkiveret.

To år senere i 1975 – efter 38 års gratis pumpning – syntes Statens Jordlovsudvalg så, at tiden var inde til at ændre ansvarsfordelingen for Hartsø. Som fristende lokkemad tilbød man bønderne en bedre afvanding, hvis de ville gå med i et pumpelag.

Man bad Hedeselskabet udarbejde et projekt, så der kunne oprettes et privat pumpelag med en fast vandstand på -0,7 til -0,8 meter i forhold til Dansk Normal Nul, dvs. havoverfladens gennemsnitlige niveau. En så lav vandstand ville reelt betyde en næsten fuldstændig tørlægning af søen.

Men den aftale blev heller ikke til noget.

Ganske vist sænkede jordlovsudvalget vandstanden, så søen forsvandt, som det illustreres af kortet fra 1992. Det var til fordel for landbruget, men

Alle spor af den gamle hollandske pumpemølle fra 1800-tallet er borte. I stedet varetages udpumpningen af en elektrisk motorpumpe, der er anbragt i cementbrønden bag risten i kanalen. Det grå kasse i baggrunden er en transformatorstation.

de lokale bønder skulle alligevel ikke nyde noget med et pumpelag.

Bønderne havde straks gennemskuet hensigten med statens projekt. En ny »ansvarsfordeling« ville betyde

en ændret økonomisk fordeling af udgifterne til pumpen. Og billigere end »gratis« kunne det jo ikke blive.

Projektet blev taget af bordet efter kraftig modstand fra lodsejerne.

Om morgenen 30. december 1978 opfordrede Radio Syd alle voksne mænd på Kegnæs til at møde vest for Hartsø sluse. Havet truede med at bryde igennem diget og ind i Hartsø, og det var umuligt at sende hjælp ned fra Als, da alle veje var ufremkommelige på grund af høje snedriver og en forrygende snestorm med 10 graders frost. Et øjenvidne fortæller, hvordan det var at stride sig gennem stormen ud til slusen: »Vi kunne ikke tale sammen for larmen i den enorme snestorm. Til tider stod vi stille for at orientere os, vi kunne næsten intet se. En tid fulgte vi et hegn i ca. 10 meters afstand og i høje snedriver, og så havde vi endda medvind. Ingen, der ikke har været med til det, kan forestille sig, hvordan det var. Ved Østerby mødte vi digeformanden, der delte bundter af sandsække ud. Vi fik et bundt på ryggen og fortsatte den sidste kilometer gennem to meter høje snedriver, det var et utroligt slid. Alle de fremmødte begyndte nu at grave sand op i læ af beplantningen og så køre sække til diget med traktor og JF-vogn. Til at begynde med havde vi kun to skovle og en, der brækkede, samt en spade, og så var der den lange ventetid, hvor vi stod og frøs, når der ikke var flere sække. En ældre dame blev om morgenen afhentet til dialysebehandling af en helikopter, denne havde afleveret sække, som vi nu med stor besværlighed sendte en traktor ud efter, ligeledes lykkedes det at hente 700 kartoffelsække. Der var næsten kun en isbræmme tilbage på toppen af diget, og vi var enige om, at disse sække var den egentlige årsag til, at diget holdt«.

Fotos: udlånt af Lokallhistorisk Forening for Kegnæs Sogn.

Naturfredning og stormflod

Allerede i 1968 var lokale naturfredningsinteresser begyndt at røre på sig.

Pumpningen var efterhånden blevet så effektiv, at søen mistede stort set alt sit vand om sommeren. Det var til stor skade for fuglelivet, som også led under den hårde udnyttelse af randarealerne. Voksende forurening med spildevand var også begyndt at gøre sig gældende.

I juli 1968 rejste Danmarks Naturfredningsforening fredningssag for søen. Man mente, at der blev pumpet alt for hårdt, når der kun var 1-2 hektar vandflade om sommeren. Ligeledes ønskede man den meget omfattende afhøstning af tagrør reguleret. Visse år stod der kun få kvadratmeter rørskov tilbage, så fugle som grågæs, ænder og rørhøg havde store problemer med at finde redeskjul.

Der blev afholdt et offentligt møde i februar 1969, men derefter blev sagen

I august 1983 lykkedes det at tørlægge Hartsø fuldstændigt. Kraftig pumpning og sommervejr uden nedbør gjorde det muligt at spadse tørskoet på tværs af den krakelerede søbund. Foto: Erik Hansen.

udsat. Spørgsmålet om vandstanden i søen og pumpeudgifter skulle forelægges en landvæsenkommission. Det skete dog aldrig, og tiden gik bare.

Op gennem 1970'erne blev vandkvaliteten i søen stærkt forringet af forurening. Spildevand fra Østerbys mekaniske renselanlæg tog pippet fra plantelivet i søen, og det blev så slemt, at ved en gennemgang i 1980 blev der overhovedet ikke konstateret højere vandplanter i søen. Pumpekanalen blev vurderet som »overordentlig stærkt forurenet« med organisk stof. Her levede kun forureningsindikatorer som dansemyglarver og børsteorme.

I 1976 havde Sønderjyllands amtsråd udlagt Hartsø som »videnskabeligt referenceområde« i sin foreløbig recipientkvalitetsplan, men da man godkendte spildevandsplanen for Sydals kommune i 1980, var målsætningen sænket til »almindeligt fiskevand uden ørreder«. Forureningen havde ødelagt områdets værdifulde natur.

I øvrigt var hele problematikken med pumpning og forurening tæt på at finde en »naturlig« løsning i dagene mellem jul og nytår 1978.

Alle mand til dæmningen

Onsdag 27. december 1978 begyndte med stærk blæst fra VNV, der drejede til NØ med vindstyrke 9, og dermed fulgte kraftig højvande. Temperaturen faldt til 10 graders frost.

Natten til 28. december satte det ind med en frygtelig snestorm, som fortsatte næste dag med uændret

styrke. Snart opstod der risiko for en regulær stormflod, som truede dæmningen ved Hartsø, og 30. januar mobiliserede man alle voksne mænd på Kegnæs til at fremstille sandsække og udbedre skader på dæmningen omkring slusen.

Det lykkedes at ride stormen af uden en gentagelse af 1872-oversvømmelserne, men katastrofen havde været tæt på. Oppe ved Kolding gik det værre, for her gennembrød stormfloden dæmningen over Eltang Vig, så den gamle inddæmning blev sat under vand. Den er aldrig blevet pumpet tør igen.

I sommeren 1983 lykkedes det atter at pumpe søen helt knastør, så man kunne gå tørskoet tværs over. Danmarks Naturfredningsforening fremsendte derfor et revideret fredningsforslag med en ændret pumpepraksis, så der kunne genskabes en sommervandflade på 8-10 hektar samt indføres målrettet pleje af rørskoven og græsarealerne omkring søen. Desuden ønskede man en regulering af jagt og færdsel i området.

Vandstanden skulle hæves til kote -0,55 m i sommerhalvåret, og så vidt muligt til -0,30 om vinteren. På længere sigt ønskede man søen uddybet ved udgravning af et 8-10 hektar stort søområde på matrikel 22.

Dette fredningsforslag blev der holdt møde om i februar 1984, men også denne gang udsatte man sagsbehandling. Man ville gerne gennemføre nogle forsøg, der kunne belyse konsekvenserne af en ændret vandstandsregulering.

Forslag på forslag

I alle EF-landene voksede overskudsbjergene af fødevarer i disse år, og herhjemme skabte store afsætningsproblemer indenfor landbruget grundlag for den såkaldte marginaljordredogørelse, der blev fremlagt af miljøministeriet i 1987. Ministeriet foreslog en ændret anvendelse af landbrugets dårligste jordtyper.

Blandt de 36 pilotprojekter, Skov- og Naturstyrelsen lod undersøge i 1987 med henblik på retablering som

naturområder, var Hartsø med som nr. 30.

Opildnet af miljøministeriets prioritering af Hartsø fremlagde Danmarks Naturfredningsforening i 1989 atter et revideret forslag, men det kom heller ikke videre. Denne gang udsatte myndighederne sagen med henblik på at forelægge den for Naturfredningsrådet.

Nok et revideret forslag blev lagt frem i februar 1995, et møde med lodsejerne blev afholdt i april 1995, men det kom der heller intet ud, bl.a. fordi myndighederne tilkendegav, at der ingen penge var til naturpleje. Det samme gentog sig i 2000, hvor der atter var indleveret et revideret fredningsforslag.

I mellemtiden var naturbeskyttelsesloven trådt i kraft i 1992, og da den indeholdt bestemmelser om beskyttelse af alle udyrkede arealer, var Hartsø de facto beskyttet mod f.eks. dræning, dyrkning, gødskning, sprøjtning eller tilplantning. Da der på forhånd var meldt ud fra Skov- og Naturstyrelsen, at der ingen midler ville være til naturgenopretning i de kommende år, fordi alle pengene skulle bruges på den store Skjernå-genopretning, ville en fredningssag ikke længere give mening.

Midt på sommeren 2000 gav Direktoratet for FødevarerErhverv som ejer af den store matrikel 22 tilsagn om po-

I efteråret 2010 blev denne vaskebjørn aflivet ved Kegnæs Færge, to kilometer nordvest for Hartsø. Som invasiv art kan den gøre stor fortræd i naturområder, fordi den systematisk tømmer alle fuglereder. Ved Hartsø ville det utvivlsomt medføre en tragedie for de mange ynglende grågæs, hvis en vaskebjørn fandt vej ned til søen. Samme efterår blev yderligere tre vaskebjørne aflivet i Sydøstjylland. De kan enten være undslupne kæledyr eller indvandret naturligt til landet fra den voksende bestand, der findes i Slesvig-Holsten. Foto: Annie Dalgaard Jacobsen.

Vandspejlet i afvandingskanalen ligger højt, til trods for at der pumpes ganske kraftigt i forårsperioden. Billedet er taget fra broen ved pumpestationen i udløbet og i retning af gårdene i Damkobbøl. Den sidste rest åben søflade på 1-2 hektar kan skimtes i baggrunden. Bemærk også de afgræssede enge langs udløbet. Officielt er det plejen af disse enge, der er begrundelsen for det hårde pumperegulativ.

sitiv støtte til »at lade Hartsølavningen få direkte afløb til havet, således at der etableres en naturlig hydrologi for området«. Det var helt nye toner, men direktoratet ønskede at få den meget langvarige sag afsluttet. Man var derfor også parat til at skyde nogle landbrugsarealer udenfor området ind i en pulje med erstatningsjord i forbindelse med et projekt.

Men det blev aldrig til mere. Sønderjyllands amts udvalg for teknik og miljø vendte tommelfingeren nedad i august 2000.

Udvalget besluttede at indstille til fredningsnævnet, at fredningssagen blev opgivet. Pudsigt nok skete det for at beskytte fuglelivet mod de forandringer, et projekt ville medføre. Også Skov- og Naturstyrelsen havde udtalt sig mod et projekt med frit udløb til havet, fordi man mente det ville reducere den biologiske mangfoldighed i området, når engene på længere sigt groede til som rørskov.

I april 2001 opgav Danmarks Na-

turfredningsforening sagen og indstillede til fredningsnævnet, at den blev ophævet.

Også i dag fosser vandet ud fra Hartsø i sommerhalvåret, omend Direktoratet for Fødevarerhverv har filet lidt på pumperegulativet. Fra 1. april sænkes vandstanden til -0,75 meter, og der holdes den frem til 1. oktober. I vinterhalvåret får vandet så lov at stige til maksimalt -0,40 meter.

Rørhøsten er dog kommet under kontrol, så der efterlades passende rørbevoksninger til de ynglende fugle. Direktoratet for Fødevarerhverv stræber desuden efter at sikre, at de udtørrede enge omkring Hartsø plejes med en passende afgræsning med kreaturer.

KILDER

Anonym: Hartsø var alt for fuld af vand for dem på land. Jydske Sønderborg, 2. sektion, side 9, søndag 7. december 1980.

Behrends O.: Naturforhold, spec. fuglelivet på halvøen Kegnæs. I: Andreassen, Georg et. al. (red.): Kegnæs 1615-1965. Træk af Kegnæs Sogns historie. Historisk Samfund for Kegnæs sogn. Sønderborg 1965.

Forfatterens besøg på lokaliteten, 13. april 2005 og 29. august 2009.

Hansen, Erik: Hartsø-fredningen. Panurus nr. 3. 17. årg. 1983.

Jacobsen, Annie Dalgaard: Så er den sidste sten på plads. JydskeVestkysten, 8. februar 2008.

Martinsen, Claus Erik: Snestorm og højvande ved årsskiftet 1978-79. I: »Kegnæs i nyere tid«. Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn 1996.

Meteorologisk Årbog 1931.

Skotte Møller, H.U. (red.): Retablering af tørlagte søer og fjorde i Danmark. Miljøministeriets projektundersøgelser 1986. Samlerapport nr. VII – Appendix. Skov- og Naturstyrelsen 1987.

Smedemark, Kaj: Kegnæs-søerne er på vej mod ødelæggelse. Jydske Sønderborg, 14. jan. 1981.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 2290. Rigsarkivet.

www.alsnissen.dk/default.asp?side=1618

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet i Hartsø, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 182 fuglearter (og racer), som er registreret fra **Hartsø**, pr. 21. november 2010. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Lille Lappedykker	(7/14)	Ederfugl	(1/500)	Krumnæbbet Ryle	(6/10)	Skærpiber	(6/10)
Gråstrubet Lappedykker	(8/9)	Havlit	(1/13)	Almindelig Ryle	(168/7073)	Bjergpiber	(10/11)
Skarv	(37/175)	Sortand	(2/3)	Brushane	(98/1128)	Gul Vipstjert	(76/396)
Rørdrum	(10/10)	Hvinand	(9/40)	Enkeltbekkasin	(1/1)	Gul Vipstjert, Alm.	(8/37)
Silkehejre	(4/4)	Hjelmskallesluger	(1/1)	Dobbeltbekkasin	(127/1391)	Gul Vipstjert, Nordlig	(4/51)
Fiskehejre	(307/1239)	Lille Skallesluger	(4/4)	Stor Kobbersnepe	(5/5)	Bjergvipstjert	(3/15)
Hvid Stork	(8/16)	Toppet Skallesluger	(1/2)	Lille Kobbersnepe	(12/62)	Hvid Vipstjert	(134/1237)
Skestork	(4/4)	Stor Skallesluger	(20/38)	Småspove	(25/113)	Silkehale	(1/2)
Knopsvane	(233/3017)	Hvepsevåge	(8/15)	Storspove	(43/206)	Gærdesmutte	(55/70)
Pibesvane	(11/77)	Rød Glente	(8/9)	Sortklire	(26/62)	Jernspurv	(12/21)
Sangsvane	(98/2260)	Havørn	(22/24)	Rødben	(139/447)	Rødhals	(15/17)
Sædgås	(7/17)	Rørhøg	(167/269)	Hvidklire	(68/178)	Nattergal	(20/24)
Sædgås, Tajgasædgås	(3/18)	Blå Kærhøg	(22/26)	Svaleklire	(22/39)	Sydlig Nattergal	(2/2)
Sædgås, Tundra-sædgås	(4/9)	Hedehøg	(2/2)	Tinksmed	(51/259)	Blåhals, Nordlig	(1/1)
Kortnæbbet Gås	(31/161)	Duehøg	(10/11)	Mudderklire	(7/9)	Husrødstjert	(4/4)
Blisgås	(184/7615)	Spurvehøg	(54/121)	Almindelig Kjove	(1/1)	Rødstjert	(8/11)
Dværggås	(2/2)	Musvåge	(249/2012)	Sorthovedet Måge	(1/1)	Bynkefugl	(5/8)
Grågås	(552/164390)	Fjeldvåge	(9/9)	Hættemåge	(115/14634)	Stenpikker	(28/88)
Indisk Gås	(14/14)	Fiskeørn	(1/1)	Stormmåge	(84/6559)	Solsort	(51/135)
Snegås	(3/3)	Tårnfalk	(26/30)	Sildemåge	(3/14)	Sjagger	(59/6013)
Canadagås	(25/96)	Dværgfalk	(8/8)	Sildemåge, Nordso	(1/1)	Sangdrossel	(3/3)
Bramgås	(132/3900)	Lærkefalk	(3/4)	Sølvmåge	(139/7964)	Vindrossel	(9/197)
Knortegås	(2/5)	Jagtfalk	(2/2)	Svartbag	(146/1705)	Misteldrossel	(6/7)
Knortegås, Mørkbuget	(7/7)	Vandrefalk	(10/10)	Splitterne	(3/6)	Græshoppesanger	(2/2)
Nilgås	(28/31)	Vagtel	(3/3)	Fjordterne	(2/2)	Sivsanger	(7/7)
Rustand	(2/1)	Fasan	(28/34)	Havterne	(3/7)	Kærsanger	(6/7)
Gravand	(251/3463)	Vandrikse	(4/4)	Huldue	(4/14)	Rørsanger	(17/33)
Moskusand	(1/1)	Grønbenet Rørhøne	(5/5)	Ringdue	(80/924)	Gulbug	(9/18)
Pibeand	(315/97964)	Blishøne	(122/3295)	Gøg	(22/25)	Gærdesanger	(24/40)
Knarand	(102/533)	Trane	(4/5)	Natugle	(2/2)	Tornsanger	(17/42)
Krikand	(300/25311)	Strandskade	(206/1109)	Mursejler	(2/13)	Havesanger	(3/3)
Gråand	(314/7493)	Klyde	(1/1)	Isfugl	(1/1)	Munk	(14/26)
Spidsand	(202/3202)	Lille Præstekrave	(10/13)	Sortspætte	(1/1)	Gransanger	(36/66)
Atlingand	(74/181)	Stor Præstekrave	(83/481)	Stor Flagspætte	(2/2)	Løvsanger	(13/21)
Skeand	(163/1628)	Hjejle	(214/37849)	Sanglærke	(78/922)	Fuglekonge	(1/1)
Taffeland	(34/823)	Strandhjejle	(3/10)	Digesvale	(13/86)	Grå Fluesnapper	(4/4)
Troldand	(109/5875)	Vibe	(374/24266)	Landsvale	(76/2015)	Broget Fluesnapper	(1/1)
Bjergand	(3/3)	Islandsk Ryle	(1/1)	Bysvale	(30/535)	Skægmejse	(17/44)
		Dværgryle	(3/4)	Engpiber	(76/773)	Halemejse	(1/7)
		Temmincksryle	(9/33)			Blåmejse	(39/83)

Musvit	(38/74)
Rødrygget Tornskade	(1/1)
Skovskade	(2/2)
Husskade	(13/14)
Allike	(23/1011)
Råge	(74/2463)

Sortkrage	(117/863)
Gråkrage	(55/267)
Ravn	(51/85)
Stær	(257/39944)
Gråspurv	(23/121)
Skovspurv	(4/16)

Bogfinke	(40/137)
Gulirisk	(3/3)
Grønirisk	(32/128)
Stillits	(43/129)
Grønsisken	(7/41)
Tornirisk	(56/577)

Bjergirisk	(8/569)
Lille Gråsisken	(5/5)
Dompap	(1/1)
Snespurv	(1/1)
Gulspurv	(101/452)
Rørspurv	(50/121)

Herunder ses en oversigt over de 7 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Hartsø**, pr. 21. november 2010. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Skrubtudse	(1/30)
Stor Kålsommerfugl	(1/1)

Dagpåfugleøje	(1/3)
Admiral	(1/1)

Hare	(15/25)
Ræv	(4/4)

Rådyr	(1/1)
-------	-------

Plantelivet ved Hartsø

TBU 53/53: Hartsø-området (på Kegnæs)

Som følge af afvanding er Hartsø omdannet fra en sø til en mose med udstrakte tagrørsskove. Mo-

sen omgives af græsningsenge. I Hartsø er fundet alm. blærerod, blågrøn kogleaks, gul frøstjerne og hestehale. Nærmere oplysninger er ønskelige.

Foreløbig lokalitetskode: + V
III O

Kilder: se Gravesen 1983.